

Тетяна ГОНТАР

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ ДО УРСР В 1944–1946 рр.: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Наявність значного масиву історичних праць, присвячених проблемі депортації українців, викликає потребу аналізу позицій авторів, які, працюючи з подібними, а часто й одними і тими ж документами, нерідко послуговуються різною термінологією, висловлюють різне бачення минулих подій, приходять до різних висновків. Явище, в цілому закономірне з огляду на особистісні відмінності істориків будь-якої доби і будь-якої країни, втім зацікавлює і наявністю певних спільних рис та характеристик дослідження, а також бачення подій долі українців, які були насильницькими методами позбавлені рідної домівки у повоєнний період. У даній статті ставимо за мету виявити характерні для сучасних дослідників методологічні підходи, які, звісно, не завжди є усвідомленими, але характеризують як політичні, так і наукові позиції сьгоднішніх істориків.

Методологічні аспекти історичних досліджень сьогодні вже стали предметом аналізу і узагальнень. У своєму розділі колективної монографії, присвяченої проблемам історіографії (але і методології історії), виданої у Львові, Л.Зашкільняк подає як позитивні зрушення приклади нетрадиційних досі культурно-антропологічного підходу, конструювання моделі прогресу – економічного, культурного і політичного, спроби відійти від стереотипів спрощеного позитивістського висвітлення подій минулого за усталеними взірцями та схемами¹. Інший співавтор цієї ж колективної праці, В.Яремчук, також вітає появу досліджень, що виходять за рамки національно-державної парадигми, як цікаві й дійсно оригінальні – хоча й не виступає за оголошення національно-державних орієнтирів застарілими чи дискредитованими².

Дослідження кожної проблеми має свої витоки й причини – не лише пізнавальні, а й позанаукові, що лежать у сфері ідеології та політики. Саме ці чинники в радянський період перешкождали дослідженню депортацій українців і вони ж сприяли формуванню так званої “білої плями” – коли відоме досить багатом явище минулого не аналізувалося в історичній літературі, замовчувалося в публіцистиці, а якщо й згадувалось – то викривлено й лише з пропагандистською метою. На пострадянському просторі проблема депортації вперше була поставлена як звинувачення радянській системі у вчиненні насильства і здійсненні політики денационалізації та терору в книзі І.Біласа³. Автор, власне, і не ставив перед собою мети дослідити депортацію до адаптації переселенців у нових суспільних та політичних умовах. Предмет його вивчення – політика радянського тоталітарного режиму, її гостре й емоційне викриття, а не насильницьке переселення як процес, з його причинами, в тому числі й міжнародними. Разом з тим автор детально висвітлює створення апарату

ту депортації, називаючи її організаторів, спираючись на документи показує примус щодо українців як метод, характерний для карально-репресивної системи.

Подібною за викривальним стилем, але спеціально присвяченою депортаціям українців була й монографія М.Бугая⁴.

Викривальний стиль висвітлення даного процесу зберігся і в подальших публікаціях. Він є цілком зрозумілим – адже мова йшла про події новітньої історії України, коли жертви депортації є живими свідками вбивств, пограбувань, наруги над релігійними і національними почуттями. Ці обставини забарвили дослідження проблеми українськими авторами в 90-х роках ХХ ст. В українських та польських архівах виявився значний масив документів, що раніше не публікувалися і були красномовним свідченням трагедії українського населення. При цьому публікація документів, що зберігаються у польських архівах, почалася раніше, значною мірою завдяки зусиллям Е.Місила⁵. Саме тому наступним кроком стала публікація збірок документів із відповідними вступними статтями та коментарями⁶.

Уже в першому томі збірки документів “Депортації...” вступна стаття Ю.Сливки містила суспільні та наукові оцінки як політики депортацій, так і трагедії народу, на який вони були спрямовані. Тоді досліджувана проблема була ще досить новою, публікація документів відкривала нові можливості для її глибокого дослідження. Водночас оцінки радянського керівництва як тоталітарного режиму не були ще загальноприйнятими в середовищі українських істориків, тому дана вступна стаття містила і їх поруч з оцінкою польського керівництва часів депортації: “Здійснені тоталітарними режимами Радянського Союзу та Польщі репресивно-депортаційні акції щодо українців, поляків та євреїв були виявом антинародної сутності тих режимів”⁷.

З тих часів з’явилося немало нових публікацій – як документів, так і аналітичних праць, процес депортації вивчений не лише на етапі його організації, але й виявлені особливості непростої адаптації переселенців до радянської дійсності. Разом з тим критика тоталітаризму вже втратила характер виявлення причин депортації і стала традиційною риторикою. Певне пояснення цьому явищу криється у болючості теми депортації для самих переселенців. Наукові конференції, що присвячені даній проблематиці, не можуть бути позбавлені певної публіцистичності й мітинговості. У переселенців є нерозв’язані проблеми, наприклад, компенсація за залишене майно або його повернення, для деякого – можливість повернутися на землі батьків, право володіння майном на колишніх територіях проживання, право безперешкодного відвідування малої батьківщини в Польщі тощо. Проблема переселенців з Польщі досі існує як політична, хоча через істотний період часу вже й позбавлена в житті людей першочергової гостроти. Втім для дослідників проблеми депортації існує потужний позанауковий чинник, що лежить як у площині національних почуттів, так і в сфері соціально-політичних впливів.

Національні почуття притаманні людині і є органічною частиною її світоглядної позиції. Як відомо, сьогодення історія – етноцентрична, і це її характеристика не лише в Україні, а й в усіх європейських країнах, хоча вияв етноцентризму є різним в дослідженні конкретних сторінок минулого. У вивченні депортаційних процесів публікація в Польщі архівних матеріалів про депортацію українців істориками українського походження викликала громадську критику – більшою мірою, ніж наукову. В Україні також вияв національних почуттів з приводу дослідження даної

проблематики був відчутним, адже мова йшла про насильницьку депортацію українців з українських етнічних територій.

У 90-х роках минулого століття була зроблена спроба знайти термінологію, що слугувала б певним компромісом з польськими дослідниками, зокрема, вжити термін “трансфер” для означення процесу переселення українців з Польщі, а поляків з УРСР – процесу драматичного для обох народів⁸. Ця спроба викликала критику попри зважені оцінки автора, котрий, власне, не прагнув заперечити насильницький характер означених процесів і спеціально зауважив, що не претендує на побудову теорії, а лише прагне відтворити події переселення. Зрештою, дана наукова проблема є доволі гострою, і щодо вживання термінів, і щодо виявлення причин переселення та відповідальності за нього.

Друга хвиля публікацій, присвячених депортації українців у 1944–1946 рр., що мали викривальний, суміжний з публіцистикою характер, пов’язана з тематикою українських втрат напередодні та в процесі депортації. Документи, в яких відображене знищення українців на їх етнічних територіях в південно-східних землях Польщі у 1944 і наступних роках, вражаючи за своїм характером і драматизмом спогади тих, хто чудом вцілів у Павлокомі та інших українських селах, не могли піддаватися аналізу в строго науковому стилі і містили звинувачення не лише польській владі, а й підпільним польським збройним формуванням – Армії Крайовій, Вольність і Непідлеглисть (WiN) та іншим, а також Війську Польському, частини якого брали участь у розправах над українцями. Публікація документів з коментарями продовжилася вже з певним акцентом на згадані події. Паралельно висвітлювалася роль Української Повстанської Армії, що чинила опір політиці терору і депортації. Такими були збірки документів, видані В.Сергійчуком⁹.

У той час, як у польській історичній науці освоювався значний масив спогадів членів АК, висвітлювались бойові дії цього підпільного збройного формування проти німецьких окупантів, в Україні виходили праці з критичною оцінкою дій АК, насамперед через їх шовіністичну спрямованість та антиукраїнські акції¹⁰.

У Польщі, натомість, великий суспільний резонанс одержала підготовлена Евою та Владиславом Семашками книга у двох томах про вбивство поляків на Волині у 1939–1945 рр., де дії українського збройного підпілля оцінювалися винятково як бандитські і антипольські. Саме трагедією поляків на Волині пояснювалося вороже ставлення до українців у 1944 і подальших роках. Загибель українців на Волині в цій книзі не розглядалася, а причини антипольських дій виокремлені з контексту тривалої національної та соціальної конфронтації.

Історик українського походження М.Сивіцький є автором іншої версії протистояння між народами, підкреслюючи антиукраїнські акції, що мали місце і до Волинської трагедії, подаючи ретроспективу однобічно-негативного висвітлення українського питання в польській історії. Цікавим є висновок даного автора про те, що останнім часом спостерігається, хоч і не у всіх польських істориків, руйнування шаблону, створеного для української проблематики¹¹. Однак і ця праця не позбавлена, своєю чергою, емоційних характеристик.

У висвітленні втрат у процесі міжнаціональної конфронтації кожна із сторін звинувачує протилежну. В Польщі на ґрунті таких звинувачень зусиллями публіцистики та й деяких істориків у свідомості пересічного читача сформував-

ся образ “різуна-українця”, що, до речі, зауважують і самі польські дослідники. Натомість в Україні відповіддю на таке однобічне зображення конфронтації стала публікація матеріалів та спогадів про українські втрати в часи Другої світової війни від рук поляків – як вояків регулярного Війська Польського, так і підпільних збройних формувань.

Тема українських втрат, піднята в українському суспільстві на рівень загальнонаціональний та державний, знайшла відображення у публікації спогадів жертв етноциду – українців, які проживали в Польщі, втратили рідних і близьких. Такою публікацією став третій том “Депортацій...”¹², підготовлена у Польщі за редакцією Е.Місила книга спогадів “Даровано життя, щоб правду розказати”¹³, а також зібрані свідчення переселенців, які проживають сьогодні в Західній Україні, зокрема, в Тернопільській області¹⁴.

Публікація спогадів ще раз підтверджує, що звертання до “усної історії” (oral history) не є лише модою або новим етапом кризи позитивізму, а й наслідком зрослої в суспільстві історичної свідомості та прагненням зберегти живі свідчення драматичних історичних подій.

У Польщі з 90-х років ХХ ст. посилений інтерес викликає раніше не досліджувана історія польсько-радянських конфліктів, і, як і в Україні, діяльність АК, правда, висвітлена з інших позицій – як носія національно-державної ідеї і учасниці збройної боротьби за відновлення Польщі. Публікуються спогади вояків АК, документи архівів. Дослідник сучасної польської історіографії Л.Зашкільняк констатує, що в центрі уваги опинилися польсько-українські стосунки на Волині та Галичині, де протиборство набуло рис міжетнічної війни¹⁵, а можна додати – і на теренах так званого Закерзоння – південно-східних земель Польщі. Всі ці фактори знаменували собою посилення інтересу українських та польських істориків до міжнародних конфліктів у роки Другої світової війни, особливо у її завершальний період.

Висвітлення польськими та українськими істориками подій Другої світової війни і повоєнного періоду, особливо тих, що відзначалися гострою міжнародною конфронтацією, також позначилося на дослідженні депортаційних процесів. Розширення предмета дослідження дало змогу побачити глибинні причини міжнародної ворожнечі. Вони виявились не лише у багатовіковій соціальній та національній боротьбі українських селян проти польських панів, а й у політиці польського уряду перед світовою війною та еміграційного уряду в час війни, у планах польських політиків щодо повоєнних кордонів держави. Як і в інших випадках висвітлення гострих національних протистоянь, публікації були як строго науковими, так і науково-публіцистичними¹⁶.

Своє місце у висвітленні польсько-української конфронтації в роки Другої світової війни зайняв і діалог, а часом гострі дискусії істориків двох країн на тематичному науковому семінарі, що тривав з 1998 до 2007 року, відображені в публікації його матеріалів у десяти томному виданні “Україна – Польща: важкі питання”. Хоча в ряді важливих моментів висвітлення причин та перебігу міжнародного конфлікту знайдено спільну узгоджену позицію, у цілому бачення польської та української історії не тільки істотно різняться, а й часто містить протилежні висновки щодо відповідальності політичних сил, правомірності методів збройної

боротьби, проблеми колабораціонізму тощо. І причина тут, зрозуміло, не в джерелах, якими послуговуються історики різних країн, а в етноцентризмі їх наукових концепцій.

Доводиться визнати, що етноцентризм, національні пріоритети є чинниками не лише політики, а й історії. Така реалія вносить свою термінологічну, оціночну та й фактологічну корекцію у процес дослідження минулого. Втім, історія, є вона наукою, чи ні, полягає не тільки у створенні картини минулого, а й у його оцінках з позиції сьогодення, оскільки інших оцінок людина свого часу дати просто не може.

- ¹ *Зашикільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.
- ² *Яремчук В.* Загальний образ минулого України // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 94.
- ³ *Білас І.* Репресивно-командна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ, 1994. – Кн. 1.
- ⁴ *Бугай М.Г.* За повідомленням НКВС СРСР... (Про депортацію населення України у 30–40-х роках). – Київ, 1992.
- ⁵ *Misiio E.* Akcja “Wisnia”. – Warszawa. – 1993.
- ⁶ Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У 3-х томах / Відп. ред. Ю.Сливка. – Львів, 1996. – Т. 1.
- ⁷ *Сливка Ю.* Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації... – Т. 1. – С. 25.
- ⁸ *Ткачов С.В.* Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – Тернопіль, 1997.
- ⁹ *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997; *Його ж.* Український здви́г: Закерзоння. 1939–1947. – Київ, 2004.
- ¹⁰ *Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В.* Хто пожав “Бурю”. – Тернопіль, 1996.
- ¹¹ *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів. Третій том. – Київ, 2005. – С. 36.
- ¹² *Депортації...* – Т. 3. Спогади. – Львів, 2002.
- ¹³ Даровано життя, щоб правду розказати. Павлокома з ІІ 1945. – Warszawa, 2006.
- ¹⁴ *Свинко Й., Лановик Б.* Межовий край у вогні. Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр. – Тернопіль, 2004.
- ¹⁵ *Зашикільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007. – С. 234.
- ¹⁶ *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів, 2003.